

własnej istoty”⁸, nie wydaje się, żeby coś ze swej istoty miała utracić natura ludzka przyjęta przez Logos. Człowieczeństwo Logosu – rozumiane tym razem jako jednostkowa natura ludzka przyjęta przez Chrystusa – jest zatem w oczach Atanazego prawdziwym człowieczeństwem, takim jak nasze.

Przeprowadzona w czwartym rozdziale pracy analiza tekstów Atanazego dowodzi ponadto, że biskup Aleksandrii dostrzegał w ciele Logosu zarówno życie psychiczne (obecność namiętności, uczuć, woli), jak i akty duchowe (modlitwa, napełnienie Duchem Świętym). W związku z tym należy uznać, że zwrot „ciało Logosu” oznaczał dla niego tyle samo, co „człowiek Logosu”.

W kwestii zaś obecności w Chrystusie duszy ludzkiej należy stwierdzić, że milczenie Atanazego na jej temat nie wynikało bezpośrednio z jego koncepcji chrystologicznej, ale było skutkiem zarówno Aleksandryjskiej tradycji teologicznej, która w nauczaniu o Chrystusie przyjęła „odgórny”, Janowy tok rozumowania: „Logos stał się ciałem”, jak i pewnej koncepcji antropologicznej (silnie obecnej w ruchach ascetycznych i monastycznych), która atrybuty tradycyjnie przypisywane duszy (nieśmiertelność, element „boski” w człowieku) wiązała z obecnością w człowieku samego Boga – Logosu. Atanazy również świadomie odrzucił Orygenesową koncepcję preegzystencji duszy Chrystusa, co stało się kolejnym powodem odsunięcia pytania o duszę na dalszy plan. Kiedy jednak na synodzie w Aleksandrii (364 r.) pojawiła się dyskusja na temat obecności duszy ludzkiej w przyjętym przez Logos ciele, Atanazy nie wahał się potwierdzić jej istnienia. Faktyczny „brak duszy” w pismach biskupa Aleksandrii nie dotyczy zatem tylko i wyłącznie jego chrystologii, ale jest zjawiskiem znacznie szerszym i obejmuje również jego antropologię. W tym znaczeniu nie może być traktowany w teologii Atanazego jako przesłanka wskazująca na nieintegralność przyjętego przez Logos człowieczeństwa.

Treść pracy

I. Kontekst historyczno-doktrynalny poglądów Atanazego. 1. Środowisko aleksandryjskie, 1.1. Wpływ stoicyzmu i platonizmu, 1.2. Chrystologia Klemensa i Orygenes; 2. Tło heterodoksyjne, 2.1. Gnostycyzm, 2.2. Paweł z Samosaty, 2.3. Sabeliusz, 2.4. Ariusz i arianizm, 2.5. Apolinary z Laodycei; 3. Ascetyzm i monastycyzm egipski; **II. Podstawy antropologiczne chrystologii Atanazego.** 1. Elementy natury ludzkiej, 1.1. Ciało, 1.2. Dusza; 2. Człowiek w dynamice zbawczej, 2.1. Stworzenie, 2.2. Upadek, 2.3. Zbawienie; 3. Antropologia filozoficzna, biblijna czy monastyczna? **III. Przyjęcie człowieczeństwa przez Logos.** 1. Przygotowanie wcielenia, 1.1. Logos u Ojca, 1.2. Relacja Logosu ze stworzeniem, 1.3. Zbawienie człowieka jako uzasadnienie wcielenia; 2. Natura wcielenia, 2.1. Terminologia inkarnacyjna, 2.2. Obrazy ilustrujące misterium wcielenia, 2.3. Wiąż między Logosem a stworzeniem jako istotą wcielenia, 2.4. Odrzucone ujęcia wcielenia; **IV. Kształt człowieczeństwa Logosu.** 1. Interpretacja ziemskiego życia Logosu, 1.1. Narodziny z dziewicy Maryi, 1.2. Dorastanie wcielonego Logosu, 1.3. Życie duchowe, 1.4. Cierpienie, 1.5. Śmierć Chrystusa, 1.6. Zstąpienie do otchłani, 1.7. Zmartwychwstanie i wstąpienie do nieba; 2. Milczenie o duszy; 3. Ciało Logosu czy człowiek Logosu?

⁸ *De decretis* 14.

tusa, 1.6. Zstąpienie do otchłani, 1.7. Zmartwychwstanie i wstąpienie do nieba; 2. Milczenie o duszy; 3. Ciało Logosu czy człowiek Logosu?

Ks. Przemysław M. Szewczyk

Ks. Andrzej K w a ś n i e w s k i, *Księgozbiory parafialne w prepozyturze kieleckiej w XVIII wieku*. Promotor: ks. dr hab. Anzelm Weiss, prof. KUL, recenzenci: ks. prof. dr hab. Daniel Olszewski, ks. prof. dr hab. Jan Walkusz.

Praca została oparta na źródłach archiwalnych i bibliotecznych. Najważniejszymi źródłami dla podjętych badań są inwentarze biblioteczne zachowane głównie w protokołach wizytacyjnych oraz spis księgozbioru kapituły kieleckiej znajdujący się w inwentarzu ruchomych dóbr kapituły. Dla XVIII wieku zachowały się protokoły wizytacyjne z czterech wizytacji, przeprowadzonych w latach: 1711, 1738-1739, 1748-1749, 1781. Zachowały się także dwa protokoły wizytacji dziekańskiej z 1791 roku. W protokołach wizytacyjnych dawnej diecezji krakowskiej podawano wykaz ksiąg znajdujących się w parafii. Spisy te pozwalają odtworzyć zawartość dawnych księgozbiorów.

Drugą, wyjątkową grupę źródeł stanowią zachowane do czasów obecnych historyczne księgozbiory parafialne. Dzięki grantowi promotorskiemu możliwe było odbycie i sfinansowanie trwającej jeden rok kwerendy, w trakcie której przebadane zostało 38 archiwów i bibliotek parafialnych. Badania polegały na szukaniu starodruków w parafiach i stwierdzeniu, że w niektórych ośrodkach zachowały się. Starodruki zachowane w liczbie (około 500 druków) zostały następnie poddane badaniom, w wyniku których każdy starodruk uzyskał opis bibliograficzny. Starodruki uszkodzone wymagały badań porównawczych; z tego względu konieczne było korzystanie z zasobów Biblioteki Jagiellońskiej.

Jeśli chodzi o bibliotekę kapituły kieleckiej, to księgozbiór istniejący w XVIII wieku zachował się niemal w całości. W ciągu trzystu lat zginęło około 3 procent ksiąg, choć i to nie jest pewne, bo zaginione mogą się w przyszłości odnaleźć w księgozbiorze seminaryjnym. Z innych istniejących w XVIII wieku księgozbiorów zachowały się starodruki w Iłży, Waśniowie, Rakowie, Bodzentynie, Baćkowicach, Daleszycach, Szewnej, Potoku. Zachowane starodruki pozwoliły na znaczne rozszerzenie kwestionariusza badawczego.

Praca składa się z części analitycznej i części źródłowej. Jeśli chodzi o chronologię powstawania, to najpierw została opracowana część druga – katalogi księgozbiorów parafialnych. Po zamknięciu badań nad bazą źródłową, opracowana została część analityczna. Część druga składa się z opublikowanych osiemnastowiecznych inwentarzy. Inwentarze zostały opatrzone przypisami, w których przedstawiono wynik

pracy nad identyfikacją poszczególnych dzieł. Identyfikacji dokonywano za pomocą katalogów drukowanych oraz katalogów bibliotek dostępnych w internecie. Ustalenia tego rodzaju zwykle nie są jednak pełne. Proces identyfikacji nie zawsze kończył się pozytywnie z powodu zbyt ogólnych zapisów archiwalnych. Jeżeli książki notowane w osiemnastym wieku istnieją dziś fizycznie w historycznych księgozbiorach parafialnych, wówczas w przypisach możliwe jest ustalenie pełnych danych bibliograficznych: autor, tytuł, miejsce wydania, drukarz. W inwentarzach bibliotecznych podawano książki liturgiczne i nieliturgiczne, czyli biblioteczne. Podziały te i zamysł inwentaryzujący został w opracowywaniu katalogów zachowany.

W przyszłości planowane jest sporządzenie opisów starodruków nie notowanych w osiemnastowiecznych inwentarzach i opublikowanie całościowych inwentarzy druków pozostałych po dawnych historycznych księgozbiorach. Inwentarze te staną się zapewne wstępem i pomocą w konserwacji tych cennych dóbr intelektualnych minionej epoki. Ponadto badania ujawniły kilkanaście druków nie notowanych w bibliografiach i katalogach. Są to patronały mszalne (9 druków) nie notowane w *Bibliografii Polskiej*, ponadto inkunabuły (4 druki, w tym jeden *Sermones de tempore et de Sanctis* Peregryna z Opola w wydaniu występującym jako jedyne w Polsce) i inne starodruki (np. synod poznański z 1738 roku).

Materiał źródłowy zgromadzony w aneksie posłużył do zredagowania analitycznej części pracy. Część pierwsza – analityczna składa się z czterech rozdziałów, w których scharakteryzowano księgozbiory.

Kwerenda przyniosła wiele cennych materiałów, dzięki którym omówione zostały sprawy związane z organizacją księgozbiorów na badanym terenie. Zagadnienia te zawiera pierwszy rozdział. Organizacja księgozbiorów została przedstawiona od strony sposobów gromadzenia księgozbiorów, inwentaryzacji, przechowywania, opraw i liczebności. W rozdziale tym udało się uchwycić m. in. duże zróżnicowanie liczebności księgozbiorów w poszczególnych parafiach (od kilku do kilkuset książek), proces narastania księgozbiorów i podziału na część liturgiczną i biblioteczną oraz odtworzyć prywatne księgozbiory duchownych. Na podstawie informacji zebranych w trakcie kwerendy w zachowanych księgozbiorach oraz informacji znajdujących się w źródłach archiwalnych (inwentarze biblioteczne) powstała lista osób sporządzających i posiadających książki, które następnie trafiły do bibliotek parafialnych. Lista obejmuje kilkudziesięciu duchownych od XIV do XVIII wieku, w tym biskupa Szymszkowskiego, biskupa Zadzika oraz Marcina Kromera. Oprawy zachowanych starodruków wskazują na pochodzenie z warsztatów mistrzów krakowskich. W oprawach zachowały się m.in. radełka introligatorskie podobne i identyczne z występującymi w oprawach książek króla Zygmunta Augusta. Występują również radełka z serią portretową władców z dynastii jagiellońskiej. Na związki z akademickim Krakowem wskazują stopnie uniwersyteckie posiadane przez właścicieli prywatnych księgozbiorów. W tym miejscu należy podkreślić, że duchowni kieleccy wspierali rozwój sławnej Akademii Krakowskiej. Oficjał kielecki Maciej Oblamkowicz był fundatorem katedry teologii moralnej. Ponadto doposażył inne dwie katedry.

Identyfikacja książek znajdujących się w księgozbiorach poszczególnych parafii pozwoliła na przeanalizowanie zawartości bibliotek, które zostało przedstawione w rozdziale drugim. Dzieła pochodzące z różnych epok zostały zestawione według poszczególnych dziedzin wiedzy. Przyporządkowanie konkretnego dzieła do danej dziedziny wiedzy stanowiło często zadanie trudne. Wybierane były jednak rozwiązania najbardziej klasyczne, wypracowane w literaturze naukowej i dostosowane do zgromadzonego materiału. W wyniku analizy uzyskane zostały dane na temat zawartości księgozbiorów. Ze zrozumiałych względów przeważała w badanych księgozbiorach literatura teologiczna i religijna. Najczęstszymi książkami były zbiory kazań i dzieła teologiczne. Analiza zawartości daje obraz kultury intelektualnej duchowieństwa działającego w prepozyturze. W wyniku przeprowadzonych badań uzyskany został w miarę pełny (spośród możliwych) wykaz literatury, do której miało dostęp miejscowe duchowieństwo. Materiał ten umożliwia wnioskowanie na temat kultury teologicznej duchowieństwa. Badania wykazały przewagę liczebną dzieł autorów zagranicznych. Obecność dzieł reprezentujących wszystkie ówczesne dyscypliny teologiczne wskazuje na zainteresowania duchownych. Dość zaskakującym odkryciem jest występowanie dzieł teologicznych dotyczących Biblii. W 1558 roku wikariusz przekazał kapitulie czterotomową postyllę Mikołaja z Lyry. W II-ym znajduje się wielotomowy komentarz do Pisma Świętego Dionizego Kartuza; komentarz wydany w pierwszej połowie XVI wieku. W bibliotece żyjącego w XVIII wieku proboszcza w Rakowie, Cypriana Langiego, zachował się wielotomowy komentarz do Pisma Świętego Korneliusza Lapide.

W odniesieniu do ksiąg liturgicznych udało się uchwycić liczebność i występowanie poszczególnych ksiąg. Przy każdym kościele występował mszał, mszałik rekwiálny, agenda; wiele parafii posiadało gradual, antyfonarz, psalterz oraz procesjonał. Należy raczej przyjmować, że jeśli chodzi o gradual, antyfonarz, psalterz oraz procesjonał, mamy do czynienia z księgami zawierającymi chorał piotrkowski, czyli łaciński śpiew mszalny i brewiarzowy wykonywany według polskiej tradycji. Występowanie antyfonarza i psalterza wskazuje, że na zwykłych parafiach wykonywano w czasie służby Bożej śpiew godzin kanonicznych w języku łacińskim. Posiadamy informacje o bardzo wczesnym używaniu w środowisku kieleckim *Breviarium Romanum*, z drugiej strony w latach dwudziestych XVIII wieku, gdy do Kielc zostali sprowadzeni Księża Komuniści i zaczęli sprawować godziny kanoniczne w duchu trydenckim, doszło wówczas do ostrego konfliktu z członkami kapituły, którzy chcieli trzymać się starej tradycji diecezji krakowskiej.

W rozdziale trzecim omówione zostało pochodzenie książek z poszczególnych ośrodków wydawniczych. Badania potwierdziły przewagę druków zagranicznych. Porównanie poszczególnych bibliotek wskazuje na prawidłowość, im starsza biblioteka, tym większa przewaga druków zagranicznych. Badania nad ośrodkami i drukarzami ujawniły przewagę druków zagranicznego pochodzenia. Udało się ustalić adres wydawniczy 400 druków; 134 druki pochodziły z ośrodków polskich, 266 druków z ośrodków zagranicznych. Jeśli chodzi o druki polskie, to badania ujawniły przewagę Krakowa: 92 druki pochodziły z Krakowa, a 42 z innych polskich ośrodków wydawniczych. Biorąc pod uwagę ośrodki zagraniczne, najwięcej pochodziło z Kolonii – 94 druki. Zestawienie ośrodków wydawniczych, z których pochodziły druki

tworzące księgozbiory parafialne prepozytury kieleckiej, „zakreśliło” na mapie obszar ograniczony ośrodkami: Rzym, Wenecja, Lyon, Paryż, Niderlandy i południowe kraje języka niemieckiego. Jest to obszar, z którego docierała do prowincjonalnej prepozytury kieleckiej zachodnia myśl teologiczna.

Przewaga druków z zachodnich oficyn wydawniczych to jednocześnie przewaga liczba dzieł autorów zagranicznych, ponieważ za granicą dzieła teologiczne autorów polskich były rzadko wydawane (jeśli chodzi o dzieła objęte niniejszymi badaniami).

Starodruki liturgiczne zostały omówione oddzielnie od teologicznych. Udało się zilustrować przykładami znane w literaturze przedmiotu zjawiska: mszały i brewiarze używane w Polsce w okresie potrydenckim były wydawane za granicą. W Polsce wydawano gradual, antyfonarz, psalterz i procesjonał oraz agendy i rytuały. Ponadto w księgozbiórach parafialnych przechowywano stare księgi liturgiczne sprzed reformy trydenckiej, np. Kielcach zachowało się *Missale Cracoviense* w wydaniu z 1516 i w wydaniu z 1532 roku.

W ostatnim rozdziale czwartym podjęte zostały kwestie użytkowania księgozbiorów – czytelnictwo, wypożyczanie, osobiste zainteresowania duchownych, użytkowanie książek w kuldzie i w nauczaniu kościelnym. Zilustrowanie tej kwestii umożliwiły informacje ze źródeł archiwalnych i bibliotecznych. Kwerenda ujawniła książki nieortodoksyjne oraz związane z regionem poprzez treść i osoby autorów.

Przedmiotem badań były zasadniczo księgozbiory i ich losy. Zachowane informacje o posiadaczach i użytkownikach ukazują księgozbiory nie tylko od strony zawartości, ale również od strony użytkowania. Udało się uchwycić prawidłowości, np. wszyscy duchowni posiadali w swoich księgozbiórach zbiory kazań; duchowni o wykształceniu prawniczym mieli dzieła z zakresu prawa; szesnastowieczni duchowni posiadali, zgodnie z tendencją epoki, dzieła ojców Kościoła oraz dzieła biblijne. Informacje o ludziach związanych z historycznymi księgozbiórami prepozytury kieleckiej pozwoliły na zdynamizowanie tematu. Do informacji o autorach książek, o treści dzieł dołączają się dane na temat duchownych czytających książki biblioteczne, używających książki liturgiczne w nabożeństwach kościelnych. Pośrednio użytkownikami księgozbiorów w każdej parafii byli ludzie świeccy słuchający mszy, uczestniczący w nabożeństwach, słuchający kazań i katechizmu.

Opracowanie tematu księgozbiorów w odniesieniu do obszaru prepozytury kieleckiej uzupełnia stan wiedzy i obejmuje kolejną część dawnego polskiego Kościoła. W przyszłości będzie cennym wkładem do stworzenia syntezy o księgozbiórach w całej rozległej i różnicowanej diecezji krakowskiej i szerzej w całej Polsce. Wykonana praca jest kontynuacją badań i wpisuje się w krystalizujący się na gruncie krajowym nurt badań nad księgozbiórami parafialnymi. Jest rzeczą oczywistą, że każda jednostka staropolskiej administracji kościelnej zasługuje na podobne opracowanie.

Treść pracy

I. Organizacja księgozbiorów. 1. Sposoby gromadzenia; 2. Inwentaryzacja zbiorów: proces podziału księgozbiorów na część liturgiczną i biblioteczną; 3. Przechowywanie; 4. Oprawy; 5. Liczebność. **II. Analiza zawartości.** 1. Księgi liturgiczne; a. Pontyfikał; b. Mszały krakowskie i rzymskie; c. Patronały mszalne – polski i szwedzki;

d. Kanony; e. Mszały rekwalne; f. Graduały; g. Brewiarze – krakowski i rzymskie oraz patronały brewiarzowy; h. Martyrologia; i. Antyfonarze; j. Psalterze; k. Procesjonały; l. Agendy i rytuały; m. Homiliarze; n. Zbiory biblijnych czytań mszalnych; o. Kalendarze diecezji krakowskiej; p. Inne; 2. Pismo Święte oraz literatura naukowa o Biblii; 3. Dzieła ojców Kościoła i starożytnych pisarzy kościelnych; 4. Teologia; 5. Teoria duszpasterstwa; 6. Teologia moralna; 7. Teologia dogmatyczna; 8. Teologia pozytywno-kontrowersyjna; a. Autorzy zagraniczni; b. Autorzy krajowi; 9. Teologia ascetyczno-mistyczna; 10. Literatura dewocyjna; 11. Kaznodziejstwo; a. Autorzy zagraniczni; b. Autorzy polscy; 12. Katechizmy; 13. Hagiografia; 14. Prawo kościelne; 15. Prawo świeckie; 16. Historia; 17. Filozofia; 18. Literatura; 19. Medycyna; 20. Nauki przyrodnicze, geografia, matematyka; 21. Architektura; 22. Encyklopedie; **III. Ośrodki wydawnicze, z których pochodziły książki oraz drukarze.** 1. Księgi liturgiczne; 2. Rękopisy i inkunabuły; 3. Starodruki biblioteczne, a. Ośrodki krajowe, b. Ośrodki zagraniczne. **IV. Użytkowanie księgozbiorów.** 1. Sprawowanie kultu religijnego; 2. Nauczanie; 3. Czytelnictwo i wypożyczanie; 4. Dzieła nieortodoksyjne; 5. Zainteresowania właścicieli i użytkowników; 6. Dzieła i pisarze związani terenami prepozytury kieleckiej. **Aneks.**

Ks. Andrzej Kwaśniewski

Ks. Jacek Kapuściński, *Duchowieństwo diecezji częstochowskiej w okresie II Rzeczypospolitej*. Promotor: ks. prof. dr hab. Jan Walkusz (KUL). Recenzenci: ks. prof. dr hab. Jan Związek (Akademia Jana Długosza w Częstochowie), o. dr hab. Roland Prejs OFMCap, prof. KUL.

W polskiej historiografii kościelnej dopiero w drugiej połowie XX w. badacze zaczęli nieco baczniej zwracać uwagę na rolę i znaczenie duchowieństwa jako odrębnej warstwy społecznej. Wypracowana wówczas metodologia zaowocowała kilkoma cennymi publikacjami. W przeważającej mierze ukazały one dzieje duchowieństwa w okresie niewoli narodowej. Poza dwoma artykułami, nawiązującymi do okresu II Rzeczypospolitej, znamiona iscie pionierskie w tym względzie zdecydowanie zachowała publikacja ks. Jana Walkusza¹. Otworzyła ona później cały cykl badawczy poświęcony sprawom duchowieństwa poszczególnych diecezji w okresie dwudziestolecia. Na tej podstawie można mówić, iż ta tematyka stała się specjalizacją Katedry Historii Kościoła XIX i XX wieku w KUL. Pod kierunkiem ks. prof. Zyg-

¹ *Duchowieństwo katolickie diecezji chełmińskiej 1918-1939*, Pelplin 1992, ss. 471.